

С.В.ВІДНЯНСЬКИЙ, А.Ю.МАРТИНОВ*

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ: ЕВОЛЮЦІЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ТА ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

У статті розглядаються особливості розвитку концептуальних засад зовнішньої політики незалежної України та проблеми її ствердження у сучасному глобалізованому світі.

Двадцять років, що минули з часу розпаду СРСР, є не лише хронологічним виміром нової історичної епохи, а й започаткували суперечливу нелінійну структурну та змістову трансформацію всієї системи міжнародних відносин. Утворення на уламках Радянського Союзу нових незалежних держав створило проблеми їх позиціонування на міжнародній арені. Шляхи колишніх радянських республік діаметрально розійшлися – якщо балтійські країни, наприклад, за цей час стали повноправними членами Організації Північноатлантичного договору та Європейського Союзу, то найбідніші республіки Центральної Азії (приміром, Таджикистан) посіли останні місця у рейтингу найвідсталіших держав «третього світу». Однак більшість колишніх «республік-сестер», а зараз незалежних держав, у тому числі й Україна, продовжують шукати своє місце у світі.

Період, що минув із моменту утворення незалежної України, переконливо довів, що одним із найскладніших напрямів українського державотворення виявилось формування зовнішньополітичної стратегії та реалізація адекватної національним інтересам міжнародної політики в динамічному і взаємопов'язаному глобалізованому світі, адже пошук оптимальних концептуальних підходів до зовнішньої політики нашої держави триває й досі. Очевидно й те, що, на превеликий жаль, зарубіжна політика України впродовж майже всього періоду незалежності залишалася заручницею складних внутрішньополітичних процесів.

Фактично протягом двадцяти років наша країна дипломатичними засобами захищала свій незалежний статус і державний суверенітет. «Якщо Україна хоче зберегти свою незалежність, – слушно зауважував відомий американський політолог З.Бжезинський, – їй доведеться стати частиною Центральної Європи, а не Євразії»¹. Однак зробити цей вибір особливо складно, адже впродовж своєї багатовікової історії Україна була частиною кожного з цих геополітичних регіонів, повністю не належачи жодному, утім, суттєво впливаючи як на європейські, так і на євразійські процеси.

За роки незалежності в Україні з'явилися сотні публікацій із проблем формування основних принципів і концептуальних засад зовнішньої політики нашої держави та реалізації пріоритетних напрямів роботи вітчизняної

* Віднянський Степан Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ; Мартинов Андрій Юрійович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ.

¹ Бжезинський З. Великая шахматная доска. – Москва, 1998. – С.147.

дипломатії, побачили світ спогади й мемуари президентів, дипломатів, інших державних діячів, причетних до формування зовнішньополітичного курсу країни, захищено сотні дисертацій із питань міжнародного визнання незалежної України, становлення та розвитку двосторонніх міждержавних відносин, діяльності нашої країни у ключових міжнародних організаціях, участі в розв'язанні регіональних конфліктів та інших міжнародних проблем сучасного глобального світу. Тому наш підхід до історіографічного аналізу ґрунтується лише на висвітленні ключових праць діаметрально ідеологічно орієнтованих українських науковців і політичних діячів, які презентують максимально широкий спектр позицій щодо зовнішньої політики.

Насамперед слід зазначити, що узагальнення історичного досвіду формування зовнішньої політики України на різних етапах її розвитку було здійснене до десятиліття незалежності у фундаментальній академічній праці колективу вітчизняних істориків – «Нариси з історії дипломатії України», яка задає парадигму наукового аналізу багатьох питань, що порушуються у цій статті. Автори поєднують глибину історичного аналізу з оригінальною концепцією, яка доводить тяглість процесу вітчизняної дипломатичної діяльності, незважаючи на втрату незалежності та державної суб'єктності в різний час². Аналогічне завдання спробував вирішити у своїй монографії О.Івченко, у своїй праці показавши історичну ретроспективу та сучасний стан України у системі міжнародних відносин. Однак, на нашу думку, автор недостатньо уваги приділив проблемі взаємовпливу між внутрішньою та зовнішньою політикою держави, причому не лише за умов глобалізації, а фактично на всіх історичних етапах³.

Завдання персоніфікації вітчизняної дипломатичної історії вирішують у своїх працях В.Головченко, В.Матвієнко, Д.Табачник. Підхід до висвітлення української дипломатії в особах – досить продуктивний, він дає можливість побачити не лише дію «об'єктивних» факторів міжнародних відносин, а й краще зрозуміти персональний внесок різних вітчизняних дипломатів у зовнішню політику України⁴. Перші кроки дипломатії незалежної держави, зокрема, деякі маловідомі й характерні факти історично складного і доленосного періоду після проголошення незалежності висвітлює у своїх спогадах один із найдосвідченіших вітчизняних кадрових дипломатів – Б.Корнеєнко⁵.

У цьому контексті особливий науковий інтерес становлять праці відомого українського дипломата А.Зленка. Як колишній міністр закордонних справ, він крізь призму власного досвіду та досягнень історичної науки пропускає новітній період зовнішньої політики нашої країни. Зокрема, досвід перших десяти років незалежності віддзеркалено в оригінальній монографії

² Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – 736 с.

³ Івченко О.Г. Україна в системі міжнародних відносин. Історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1997. – 687 с.

⁴ Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. – К., 2001. – 266 с.; Табачник Д.В. Історія української дипломатії в особах: Навч. посіб. – К., 2004. – 638 с.

⁵ Корнеєнко Б.І. Спогади посла (перші кроки української дипломатії). – К., 2005. – 256 с.

та збірнику виступів, промов і статей А.Зленка⁶. Своєрідним доповненням і певним узагальненням цих праць слугує підготовлений ним навчальний підручник – «Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України». Проаналізувавши окремі концепції зовнішнього курсу України, котрі домінували в різні періоди (нейтралітет і позаблоковість, багатовекторність, європейська та євроатлантична інтеграція, євразійство, рівнонаближеність), автор схиляється до ідеї проведення прагматичної багатовекторної зовнішньої політики, адже «це нормальна поведінка цивілізованої держави, яка має забезпечувати власні національні інтереси»⁷.

Альтернативна позиція стосується обґрунтування пріоритетності європейського напрямку зовнішньої політики України. Цей підхід, на думку багатьох дослідників, найкраще поєднує вітчизняні національні інтереси та безпеку. Яскравий приклад такого наукового аналізу представлено у численних публікаціях С.Василенко, В.Горбуліна, О.Ковальової, Г.Перепелиці, С.Пирожкова, Л.Чекаленко та інших вітчизняних авторів⁸. Великий масив наукової літератури присвячено дослідженню взаємозв'язку різних аспектів національної безпеки України та її зовнішньої політики. О.Данільян, наприклад, розглянув сутність, структуру і напрями реалізації цієї проблеми. Слід зазначити, що автор монографії виклав власний концептуальний підхід щодо вирішення згаданої системної проблеми⁹.

Справжній інформаційний вибух у дискусіях із приводу зовнішньополітичних орієнтирів України відбувся на хвилі Помаранчевої революції 2004 р. Звичайно, це питання залишалося у центрі уваги вітчизняних науковців і дипломатів увесь час, але воно актуалізувалося за умов загострення зовнішніх та внутрішніх викликів. Зокрема, впливу традиційних і новітніх тенденцій розвитку міжнародної системи у постбіполярному світі на формування і розвиток зовнішньої політики України присвячено колективну працю істориків-міжнародників із Київського національного університету імені Тараса Шевченка за редакцією Л.Губерського¹⁰. А відомий український діаспорний науковець Б.Осадчук, аналізуючи проблеми вітчизняної геополітичної орієнтації, наголошує, що пріоритетним має бути європейський вектор¹¹. Натомість В.Литвин у монографії «Україна: Європа чи Євразія?» зазначає, що вибір геополітичної орієнтації залежить не лише від зовнішньополітичних імперативів, а й від внутрішньополітичних потреб. Причому на різних етапах історії ці потреби закономірно змінюються¹².

⁶ Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна у процесі динамічних геополітичних змін. – Х., 2003. – 559 с.; Його ж. Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму: Виступи, промови та статті. – К., 2001. – 370 с.

⁷ Зленко А. Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України: Підруч. – К., 2008. – 379 с.

⁸ Василенко С.Д. Європейський вибір України. – Одеса, 2003; Ковальова О.О. Стратегія євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України. – К., 2003; Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика і безпека України. Людина – Суспільство – Держава – Міжнародні структури. – К., 2004. – 352 с.; Її ж. Зовнішня політика України. – К., 2006. – 710 с.

⁹ Данільян О.Г. Національна безпека України: сутність, структура та напрями реалізації. – Х., 2002. – 285 с.

¹⁰ Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин: Підруч. – К., 2008. – 512 с.

¹¹ Осадчук Б. Україна, Польща, світ: Вибрані статті. – К., 2001. – 356 с.

¹² Литвин В.М. Україна: Європа чи Євразія? – К., 2004. – 512 с.

Показова у цьому сенсі заочна дискусія, що розгорнулася між відомими і впливовими радниками з міжнародних питань доби президентства Л.Кучми – А.Гальчинським та А.Орлом. Зокрема, перший звертає увагу на ключову тезу своєї концепції – непросте геополітичне становище України, яка розташована на перехресті різних геостратегічних інтересів. Водночас автор надає перевагу європейським та євразійським пріоритетам зовнішньої політики нашої держави¹³. Невміла спроба реалізації у 2005–2009 рр. одновекторної зовнішньої політики з орієнтацією на Захід спричинила загострення українсько-російських відносин. Причини цього у своїх публіцистичних статтях розглянув А.Орел¹⁴, однозначно стверджуючи, що «суперництво з Москвою смерті подібно»¹⁵. Цю тезу менш критично, але на конкретних прикладах діяльності нової влади, відстоював і колишній президент України Л.Кучма, книга якого «Після майдану» досить обґрунтовано доводить факт неоднозначності зовнішньополітичних орієнтирів влади, яка прийшла після Помаранчевої революції¹⁶.

У центрі суспільно-політичних та історіографічних дискусій залишаються проблеми теорії й практики європейської та євроатлантичної інтеграції України в конкретних геополітичних умовах сучасності. Офіційний нейтральний позаблоковий статус може розглядатися по-різному. За однією версією, це елемент стратегічної невизначеності у питаннях безпеки, ігнорування реального стану справ на міжнародній арені, а «відмова від принципів нейтральності та позаблоковості – цілком об'єктивний процес та еволюційне явище, що в жодному разі не може розглядатися як нехтування національними інтересами»¹⁷. Триває наукова дискусія з питання визначення причин такого стану речей. Досить популярна думка про те, що однією з них стала боротьба Росії та Заходу (в широкому сенсі цього поняття) за впливи на Україну¹⁸. Звичайно, не в останню чергу хай і слабка, але реальна міжнародна підтримка нейтрального статусу України обумовлюється її стратегічною роллю як транзитера російського газу в Європу. Такий стан справ ставить дуже серйозні завдання перед українською енергетичною дипломатією¹⁹.

Чимало науковців і представників політичної еліти країни погоджуються з тезою про необхідність врахування цих об'єктивних імперативів у формуванні стратегії європейської інтеграції нашої держави²⁰. Цю позицію переконливо обґрунтовує В.Копійка у монографії про досвід розширення Європейського Союзу 2004 р. та інтереси України²¹. Водночас розгляд

¹³ Гальчинський А.С. Україна – на перехресті геополітичних інтересів. – К., 2002. – 180 с.

¹⁴ Орел А. Геополітичний вибір України – чи є вихід із глухого кута? // День. – 2005. – 27 жовтня.

¹⁵ Орел А. Суперництво з Москвою смерті подібно // День. – 2006. – 7 березня.

¹⁶ Кучма Л.Д. После майдана. – К., 2005. – 688 с.

¹⁷ Див.: Бараш Ю.Н. Європейський нейтралітет і невизначеність України. – Донецьк, 2002. – 166 с.; Зленко А. Зовнішньополітична стратегія і дипломатія України. – С.50.

¹⁸ Канцелярук Б.І. Східноєвропейська дилема Америки. – К., 1995. – 200 с.

¹⁹ Чалий О. Енергетична дипломатія України: план дій на час «Ч» // Дзеркало тижня. – 2005. – 30 грудня.

²⁰ Ковальова О.О. Стратегії євроінтеграції: як реалізувати європейський вибір України. – К., 2003. – 340 с.

²¹ Копійка В.В. Європейський Союз: досвід розширення і Україна. – К., 2005. – 448 с.

країни як «запасного гравця Європи» концептуально виводить її за межі об'єднаної Європи, що, на наш погляд, є помилковою тезою²².

Більш концептуально виваженою виглядає історіографічне положення про доповнюваність Європи саме Україною, зокрема, і через її регіональне лідерство у центральній-східній частині континенту²³. Не менш привабливим виглядає проєкт формування Великої Європи як стабільної регіональної структури міждержавних відносин на загальноєвропейському просторі, у рамках якого реалізовуватимуться основні життєві інтереси нашої держави. «Парадигма Великої Європи, – на думку В.Манжоли, – має повернути Україні природне місце у центрі загальноєвропейських процесів як природного об'єднуючого ланцюга, системоформуючої ланки/сегмента, а не периферійного елемента або санітарного буфера»²⁴. Однак будь-які реалістичні зовнішньополітичні стратегії мають спиратися на раціональний науковий аналіз та враховувати максимально широкий комплекс різних факторів, які заважатимуть або сприятимуть реалізації того чи іншого зовнішньополітичного вибору. Зокрема, на цьому слушно наголошує у своїй монографії О.Горенко²⁵. Загалом навіть вибірковий ретроспективний аналіз історіографії засвідчує продуктивність дискусій щодо стратегічного вибору зовнішньої політики України.

Отже, з урахуванням суперечливого за змістом історіографічного доробку та внутрішньополітичних і міжнародних реалій спробуємо простежити еволюцію концептуальних засад та виокремити основні проблеми реалізації зовнішньополітичного курсу України впродовж двадцятирічного періоду незалежності. Насамперед слід наголосити, що наша країна стала суверенною державою в умовах, коли світ радикально змінився. До певної міри можна стверджувати, що незалежнення відбулося завдяки цій системній трансформації. З іншого боку, набуття Україною незалежності кардинальним чином змінило геополітичну мапу світу. У ХХ ст., після закінчення Першої світової війни (1918 р.) і розпаду світових імперій, які вступили у цей глобальний конфлікт, та розколу Європи після Другої світової війни (1945 р.) на два антагоністичні військово-політичні блоки, крах СРСР і здобуття незалежності Україною й іншими союзними республіками стало третьою за значенням історичною подією, що докорінно перекроїла стратегічні вибудовування Старого Світу у прямому й переносному сенсі. Зокрема, уже цитований З.Бжезинський із цього приводу заявив: «Я вважаю незалежність України подією великого міжнародного значення [...], незалежна Україна по-новому визначає кордони Європи, сучасна Україна перетворює Росію на національну державу. Це надзвичайно важливі зміни»²⁶.

²² Михальченко М.І. Україна як новий реальний запасний гравець Європи. – К., 2004. – 487 с.

²³ Волович О. Регіональне лідерство України у Центрально-Східній Європі: міф чи реальність? // Актуальні питання євроатлантичної інтеграції України: Зб. наук. праць. – К., 2005. – 364 с.

²⁴ Манжола В. Проєкт будівництва Великої Європи або міжнародні імперативи зовнішньої політики України // Зовнішні справи. – 2009. – №2. – С.9.

²⁵ Горенко О.М. Соціально-політичний вимір європейської інтеграції та Україна. – К., 2002. – 331 с.

²⁶ Бжезинський З. Україна у геостратегічному контексті. – К., 2006. – С.70.

Відродження і становлення незалежної України синхронізувалось у часі з періодом завершення «холодної війни» та започаткуванням так званого нового міжнародного порядку в умовах прискореної глобалізації світу, внаслідок чого наша країна опинилася в епіцентрі масштабних геополітичних зрушень. Це поставило її перед стратегічним викликом ефективної адаптації до об'єктивно існуючих умов сучасної системи міжнародних відносин. Основним завданням національної держави стає забезпечення конкурентної спроможності у жорстко прагматичних обставинах, адже процес глобалізації досить відчутно обмежує свободу маневру керівних кіл новоутворених держав, і не лише на пострадянському просторі. Складність цього перехідного періоду від «холодної війни» до нового світового порядку, із притаманними йому суперечностями та співіснуванням елементів нової й рудиментів попередньої епохи зумовили певні особливості становлення зовнішньополітичного курсу незалежної України.

Нова європейська країна, територія якої дорівнює Франції, а населення на 1991 р. становило 52 млн осіб, зі значним економічним та культурним потенціалом, що давало підстави сподіватися на швидке входження до групи найрозвинутіших держав континенту, постала перед цілою низкою проблем, на розв'язання яких в Європі пішли століття. Ішлося про створення державних інституцій і структур, відновлення національно-культурної ідентичності українців та формування політичної нації, перехід до ринкової економіки й побудову громадянського суспільства, створення нової системи суспільних відносин, правової і демократичної держави. Водночас формування справді глобальної системи міжнародних відносин висувало імперативи оформлення чіткого кола українських інтересів у різних регіонах світу, виділення зовнішньополітичних пріоритетів і ключових партнерів та самоствердження України у світовій політиці. Отже, із перших днів незалежності нашій країні доводилося паралельно вирішувати принаймні два стратегічно важливих завдання. Із одного боку, розбудовувати суверенну національну державу, а з іншого, – одночасно включатися до різних інтеграційних об'єднань, які суттєво впливають на сучасні міжнародні відносини.

Успішний розвиток будь-якої держави, як відомо, визначається збалансованістю та взаємозв'язком її внутрішньої і зовнішньої політики. З огляду на це досвід українського державотворення не може бути абсолютно унікальним, а повинен урахувати загальносвітові тенденції. Власне, це ми й спостерігаємо впродовж усіх двадцяти років незалежності, коли Україна неодноразово стикалася зі складним синтезом внутрішніх і зовнішніх проблем. Однак якщо практичне здійснення внутрішньої політики на початках мало змогу опертися на певні традиції організації державного життя, інтелектуальний і фаховий потенціал суспільства, рівень управлінської культури, то у випадку провадження самостійної зовнішньої політики такий досвід був практично відсутній. До того ж, на момент здобуття незалежності Україна була фактично невідомою світові.

Розвиваючись у повоєнні роки у принципово відмінних від інших країн світу параметрах – як частина наддержави, якою був за часів біполярної

системи міжнародних відносин СРСР, звичайно, апріорі Україна була не готова відразу пристосуватися до нових реалій постмодерної системи міжнародних відносин, що почала формуватися після завершення «холодної війни». Окрім того, будучи впродовж багатьох років представленою на міжнародній арені, зокрема в Організації Об'єднаних Націй, українська дипломатія практично жодного кроку не робила самостійно, а лише слідувала у фарватері радянської зовнішньої політики. Звідси відомий парадокс перших років незалежності – маючи власних дипломатів, українська держава не мала власної зовнішньополітичної концепції. Тому, відкриваючи себе світові, суверенна Україна змушена була витворювати й самостійну зовнішню політику. Впровадження її у життя супроводжувалося дією об'єктивних чинників, які визначали складні й суперечливі процеси глобального рівня та тенденції сучасного суспільного розвитку. Адже зовнішня політика держави або, застосовуючи відому формулу родоначальника концепції «політичного реалізму» у міжнародних відносинах Г.Морґентау, її «зовнішньополітичний потенціал» чи «сила держави», зміст, цілі та вектори її геополітичної орієнтації залежать від багатьох факторів: геополітичного статусу країни, чисельності населення та його інтелектуального потенціалу, типу політичного режиму й ідеологічної орієнтації правлячих політичних сил та опозиції, ступеня зрілості інститутів громадянського суспільства, військово-технічного та фінансового потенціалу, рівня соціально-економічного розвитку й наявності природних ресурсів тощо, а також від адекватного відображення зовнішньою політикою глобальних тенденцій світового розвитку та якості дипломатичної служби як сукупності методів і способів реалізації зовнішньої політики певної держави.

Застосовуючи цю формулу до України, можна стверджувати, що реальна «сила держави» на етапі її становлення була не такою вже суттєвою, як це попервах здавалося. У кращому випадку нашу країну можна було віднести до напівпериферійних середніх за своїм потенціалом держав. Наприклад, незважаючи на досить вагомий частку республіки в економіці СРСР (сільськогосподарське виробництво становило 23,5%, промисловість – 16,9% загальносоюзних обсягів), щодо неї велася по суті колоніальна політика. Промовистий факт: напередодні розпаду СРСР Українська РСР контролювала лише 5% свого валового національного продукту²⁷.

Отже, становлення нової, самостійної зовнішньої політики, яка б відповідала національним інтересам, було одним із першочергових завдань у розбудові незалежної держави. Перед вітчизняною політичною елітою, зокрема, з надзвичайною гостротою постало питання теоретичного осмислення місця держави у сучасній системі міжнародних відносин та напрацювання концептуальних засад її зовнішньої політики. Утім, як зазначав перший міністр закордонних справ України А.Зленко (липень 1990 – серпень 1994 рр.), «вироблення нової доктрини міжнародних відносин із перших кроків ускладнювалось цілою низкою об'єктивних чинників і тривалий час українська

²⁷ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К., 2008. – С.36.

зовнішньополітична доктрина потерпала від дещо спрощених підходів до її визначення та від недостатньо розробленої теоретичної бази»²⁸.

Зовнішня політика, як правило, історично й соціально обумовлена. Вирішення завдання чіткого геополітичного позиціонування суттєво ускладнювалося для тих нових незалежних держав, територією яких проходять кордони локальних цивілізацій. Колишня Югославія не витримала тягара внутрішніх суперечностей та зовнішнього впливу й розпалася. У результаті було серйозно дестабілізоване становище на Балканах. Безперечне досягнення України – це те, що вона спромоглася вирішити аналогічні проблеми з більшою відповідальністю за власну долю та ситуацію у східноєвропейському регіоні. Упродовж першого десятиліття незалежності (1991–2001 рр.) наша країна ствердилася як впливова європейська держава, проголосила курс на євроінтеграцію, відмовилася від ядерної зброї колишнього СРСР та, реалізуючи зовнішньополітичну доктрину «багатовекторності», налагоджувала відносини з ключовими центрами багатополюсної системи міжнародних відносин – Росією, США, Європейським Союзом.

Водночас упродовж першого десятиліття незалежності домінували романтизм, обмежене бачення причинно-наслідкових зв'язків у зовнішній політиці, переоцінка власних сил і можливостей. Наприклад, Україна проголосила стратегічне партнерство принаймні з двома десятками держав, серед яких були й такі, що конкурували між собою. Ці риси значною мірою властиві зовнішньополітичному розділу ухваленої 16 липня 1990 р. Декларації про державний суверенітет тоді ще Української Радянської Соціалістичної Республіки. Однак складна ситуація, яка склалася у розбалансованій системі міжнародних відносин, стимулювала процес осмислення стратегічних завдань зовнішньої політики. 2 липня 1993 р. Верховна Рада схвалила «Основні напрями зовнішньої політики України» – фундаментальний документ концептуального характеру, що визначив стратегічну спрямованість зовнішньополітичного курсу, головні національні інтереси у сфері зовнішньої політики, її засади, принципи й першочергові завдання. Конституція України у редакції від 28 червня 1996 р. зафіксувала ключові зовнішньополітичні орієнтири. Зокрема, ст. 9 визначила, що чинні міжнародні договори є частиною національного законодавства. Укладання домовленостей, які суперечать Основному закону, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції. Ст. 17 забороняла розміщення іноземних баз на території нашої країни. Однак уже наступного року було укладено угоду про оренду російським Чорноморським флотом баз на Кримському півострові, що фіксувалося в перехідних положеннях Конституції. Ст. 18 закріпила, що «зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально-визнаними нормами міжнародного права»²⁹.

²⁸ *Зленко А.М.* Формування та еволюція зовнішньополітичної стратегії України (1991–2004 рр.): Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2006. – С.7.

²⁹ Конституція України. – К., 1996. – С.3–4.

Початок 2000-х рр. став одним із найбільш складних періодів в історії зовнішньої політики України періоду незалежності. З одного боку, у цей час посилилася її залежність від різних чинників («касетний скандал», справи Гонгадзе і «Кольчуг», ситуація в Македонії), а з іншого, – упродовж усього другого десятиліття незалежності (2001–2011 рр.) помітними стали спроби зовнішніх потуг грати на внутрішньополітичній нестабільності в Україні (саміт НАТО у Празі, ускладнення стосунків із ПАРС, ЄС, США та іншими стратегічними партнерами, світовими фінансовими інституціями). Усе це супроводжувалося спорадичними конфліктами з найближчими сусідами – Румунією (з приводу острова Зміїний та каналу Дунай – Чорне море), Росією (через акваторію Азовського моря та Керченську протоку), Угорщиною (унаслідок встановлення пам'ятного знаку угорським племенам на Верецькому перевалі та угорську нацменшину Закарпаття), Польщею (щодо оцінки Волинської трагедії 1943 р. і присвоєння звання Героя України Р.Шухевичу та С.Бандері) тощо. Дедалі частіше Україну звинувачували в тому, що вона в Москві, Вашингтоні, Брюсселі позиціонує себе по-різному, залежно від того, що у відповідних столицях хочуть почути від Києва. Чимало російських науковців, які спеціалізуються у сфері дослідження історії міжнародних відносин, переконані у тому, що за двадцять років незалежності жодної еволюції концептуальних засад української зовнішньої політики не відбулося. Нібито ця політика традиційно була і є антиросійською. Символічно, що чимало західних дослідників, навпаки, переконані у тому, що принаймні впродовж десятилітнього терміну президентства Л.Кучми зовнішньополітичний курс України був проросійським.

Такі діаметральні рецепції віддзеркалюють стан масової свідомості громадян України. Дані соціологічних опитувань 2003 р. щодо зовнішньополітичної орієнтації громадськості свідчать, що до 57,4% збільшилася кількість тих, хто віддає перевагу розширенню зв'язків у межах СНД. Приблизно такими ж були суспільні настрої в Україні у 1994 р. Прихильників становлення пріоритетних зв'язків із країнами Заходу поменшало з 12,8% у 1998 р. до 10,7% на початку 2003 р. Водночас за вступ України до Європейського Союзу висловлювалося позитивно 47% опитаних, а на початку 2009 р. – кожен другий із тих, хто вважає Україну своєю Батьківщиною, і третина тих, хто так не думає, позитивно ставилися до вступу країни в ЄС³⁰.

Треба брати до уваги, що у соціологічному середовищі тривають не лише «війни рейтингів» конкретних політиків, а й конфлікти цифрових показників зовнішньополітичних орієнтирів. Особливо активно ці квазінаукові маніпуляції в політичних цілях здійснювалися на початку 2000-х рр., коли Захід і Схід втягнулися у геополітичну конкуренцію за пріоритетні впливи на Україну. Внаслідок цього дедалі частіше експерти твердили про загрозу втрати Україною міжнародної суб'єктності та перетворення на об'єкт «великої геополітичної гри».

³⁰ Див.: Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994–2003. – К., 2003. – С.98; Зорько В.С. Особливості оцінки громадянами України зовнішньої політики держави // Стратегічні пріоритети. – 2009. – №3 (12). – С.226.

Певний час еліта переконувала громадян України у тому, що у жорсткому конкурентному міжнародному середовищі багатовекторна політика не така ущербна. Адже будь-яка країна не може підтримувати нормальні стосунки лише з одним регіоном. Але, не заперечуючи цю тезу, не слід забувати про чітке визначення зі стратегічними інтересами та пріоритетами. Якщо з цього погляду аналізувати проблеми втілення у життя концептуальних засад зовнішньої політики, то наша країна ще не відбулася як самостійна європейська держава. Американський аналітик С.Гантінгтон був переконаний у тому, що Україна належить до зони міжцивілізаційних конфліктів³¹.

Звичайно, зовнішні чинники також вплинули на уточнення стратегічних пріоритетів України. Ключовою такою подією стали теракти у США 11 вересня 2001 р. Майже за рік після цього, 18 червня 2002 р., президент України виступив із посланням до Верховної Ради, озаглавленим «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 рр.». А вже 22 жовтня того року парламент обговорив основні засади зовнішньої і внутрішньої політики країни. Було запропоновано нову редакцію концепції національної безпеки, закону про основні засади внутрішньої і зовнішньої політики та про засади національних інтересів України. Декларувався курс на підготовку до вступу в НАТО.

Однак ступінь довіри до нашої держави, особливо у США, був низьким. 5 листопада 2002 р. МЗС України отримало доповідь американських і британських експертів, де зазначалося, що Україна не спромоглася довести, що вона не постачала систем протиповітряної оборони «Кольчуга» в Ірак. Фактично США вимагали від України розкрити технологічні й інші аспекти торгівлі системами ППО. Заради нормалізації відносин із Вашингтоном довелося прийняти рішення про відправку українського батальйону хімізахисту до району Перської затоки на випадок війни США проти Іраку з метою забезпечення населення Кувейту й Бахрейну від хімічних, радіологічних і біологічних засобів ураження.

Після початку 23 березня 2003 р. іракської військової кампанії США Росія намагалася поглибити економічну інтеграцію пострадянського простору. Україна розглядала можливість приєднання до угоди про формування єдиного економічного простору, якщо вона відповідатиме Конституції, законам і міжнародним зобов'язанням нашої країни. Але до проекту документа про формування СЕП було вписано лише українську пропозицію про багатозвездісну інтеграцію, а всі інші застереження внесено лише до додатків³². Таким чином, форсуючи підписання угоди, Росія сама зірвала процес приєднання до неї України, спровокувавши конфлікт навколо делімітації кордону в Азовському морі.

14 жовтня 2003 р., коли росіяни спішно намівали дамбу поблизу українського острова Коса Тузла, Верховна Рада України прийняла заяву з приводу подій у Керченській протоці. Наголошувалося, що зведення тут гідротехнічної споруди може ускладнити процес делімітації в Азовському

³¹ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Л., 2006. – С.187.

³² Угода про формування єдиного економічного простору // Урядовий кур'єр. – 2003. – 23 вересня.

морі та створює безпосередню загрозу українсько-російським відносинам. 23 жовтня 2003 р. Верховна Рада ухвалила жорсткішу заяву із загрозою переглянути засади стратегічного партнерства. Водночас соціологічне дослідження, проведене Національним інститутом стратегічних досліджень при Президентові України, із метою з'ясування геополітичної орієнтації громадян України, ще раз підтвердило існування феномена «роздвоєння». Українське суспільство наполегливо ігнорувало неминучість вибору інтеграції на схід чи на захід. Так, 52,3% опитаних готові вступати до Єдиного економічного простору з Росією, Білорусією та Казахстаном, 51,6% – до ЄС, 51,4% – до Світової організації торгівлі³³. Голова Верховної Ради В.Литвин щодо геополітичної орієнтації України слушно зазначав: «Якщо зустрічаємося з росіянами – будуюмо ЄП, коли зустрічаємось з членами Європейського Союзу – крокуємо до ЄС. А в підсумку незрозуміло, куди ми йдемо. Україна посідає важливе політичне, геостратегічне, економічне положення, і вона, зрозуміло, має балансувати. Але це балансування нерідко нагадує гойдалку, на якій може запаморочитися голова. Ми ніяк не можемо знайти точку, де потрібно визначитися і зупинитися»³⁴. На думку російських експертів, «Москва зберігає негативний контроль за політичною ситуацією в Україні, і виграти президентські вибори при активному негативному ставленні Росії тому чи іншому кандидату буде надзвичайно важко»³⁵.

Помітний вплив на зовнішньополітичні орієнтири України мало очікуване 1 травня 2004 р. масштабне розширення Євросоюзу. Тодішня виконавча влада нашої країни пропонувала «будувати Європу в Україні», замість «їхати до об'єднаної Європи потягом третього класу». Дійсно, «Захід видавався стратегічним горизонтом. Російський чинник – це сьогоднішні економічні інтереси. Російська форма впливу, – зазначав директор російського Центру стратегічних досліджень А.Піонтковський, – більш залаштункова. Українські вибори зводяться до рівня битви між Росією та США на пострадянському просторі». Причому, на думку А.Піонтковського, «Ющенко і Янукович – обидва проукраїнські кандидати, які по-різному розуміють інтереси й майбутнє української держави»³⁶.

Зовнішньополітичні орієнтири більшості учасників Помаранчевої революції натомість були сконцентровані на Євросоюзі. Здавалося, що достатньо здійснити «український прорив» і мета буде досягнута. Однак упродовж 2005–2010 рр. у дипломатичній реальності Україна продовжувала дотримуватися багатовекторного курсу. Навіть революційна ейфорія європейського інтеграційного штурму не могла підмінити жорстких асиметричних (на користь Росії) реалій українсько-російських відносин.

Протягом 2005 р. Україна продовжувала вести переговори про створення Єдиного економічного простору. Росію не влаштовували умови, на яких

³³ Голос України. – 2003. – 9 грудня.

³⁴ Там само. – 2004. – 3 лютого.

³⁵ Мошес А. Парадоксы украинских президентских выборов // Современная Европа. – 2004. – №1. – С.116.

³⁶ Піонтковський А. Вибори в Україні: російський чинник // Дзеркало тижня. – 2004. – 3–10 вересня.

наша держава збиралася вступати до СОТ, тому Москва відмовлялася створювати зону вільної торгівлі у форматі СНД. Залежність економіки України від зовнішньоекономічної кон'юнктури посилювалася. Своєю чергою наша країна будь-що намагалася раніше за Росію вступити до СОТ. Але ще більшим подразником для Росії стало прагнення правлячої еліти нашої держави наблизитися до НАТО. Натомість Росія пропонувала Україні євразійську модель, менш демократичну, менш інтервенціоналістську, ніж НАТО, зате більш схильну до внутрішніх конфліктів. Причому Україні треба зважати на той факт, що вадою будь-якої системи колективної безпеки є схильність більшості країн її учасниць до споживання безпеки без адекватного внеску в зміцнення самого режиму колективної безпеки.

Ускладнилися й умови європейської інтеграції України. 1 січня 2007 р., після вступу до ЄС Болгарії та Румунії, членами Європейського Союзу стали 27 країн, що об'єктивно ускладнило механізми функціонування цього інтеграційного угруповання. Об'єктивно слід визнати, що попри констатацію того факту, що географічні межі єдиної Європи простягаються туди, де визнаються європейські цінності, Європейський Союз зайнявся переважно власними проблемами, зокрема зближенням своїх старих та нових країн-членів за всіма показниками. За цих умов державна європейська стратегія повинна бути реалістичною та виходити з постулату, що Україна стала безпосередньою сусідкою відразу чотирьох членів ЄС – Польщі, Словаччини, Угорщини, Румунії. Звичайно, такий об'єктивний стан речей стимулював ініціативу ЄС у вигляді програми спеціального сусідства.

Утім, Європейський Союз не повинен забувати, що Україна не просто «сусід Європи», як, наприклад, Марокко, а «європейський сусід», що принципово важливо, оскільки незалежно від сучасної політичної кон'юнктури, яка перешкоджає ЄС визнати перспективу вступу України навіть у середньотерміновій перспективі, самі установчі документи Євросоюзу не заперечують за Україною такого права.

Чіткіше визнання елітою та українським суспільством мети європейської інтеграції змусило Росію використати важіль газової залежності. Перша «газова війна» січня 2006 р. була доповнена провокацією щодо військових навчань «Сі-Бриз» у Криму³⁷. Пояснення послаблення «проросійської орієнтації» України аргументувалися традиційним міфом про недолугий «український буржуазний націоналізм». Нібито «український національний капітал усвідомлює власну і своєї держави слабкість порівняно з Росією і російським капіталом»³⁸. Насправді формування олігархічної моделі капіталізму в незалежній Україні дійсно вперше в національній історії створило умови та мотиви для підтримки не лише великим капіталом, а й середнім класом національної держави. Інша справа, що особливо представники середнього класу були невдоволені якісними характеристиками цієї державності, що було переконливо продемонстровано Помаранчевою революцією.

³⁷ Операція «АнтиНАТО». Феодосийская модель: Сб. – Москва, 2006. – С.104.

³⁸ *Табачник Д., Жильцов С.* Оценка истоков и перспектив. Россия – Украина: в поисках оптимального сотрудничества // Киевский телеграф. – 2006. – 3–9 ноября.

Лише наприкінці 2006 р. українська політична еліта нарешті визнала потребу виконання крок за кроком положень угоди про партнерство та співробітництво з ЄС (1994 р.), зокрема й щодо вступу до Світової організації торгівлі. Оскільки визнання помилок є початком їх виправлення, діалог між Україною та Євросоюзом став більш продуктивним, а співробітництво – ефективнішим. Але не було вирішено проблему укорінення імперативів європейської інтеграції у суспільній свідомості. Європейський вибір ще не став справою кожного громадянина України. Ще не зроблено розрахунків соціальної ціни участі в євроінтеграції як для кожного пересічного (і непересячного) українця, так і для різних соціальних верств. Це вимагає знову повернутися до розгляду українських реалій крізь призму інтеграційних прагнень, інакше європейський вибір залишатиметься обрієм, іти до якого можна вічно, адже він постійно віддалятиметься.

Реалізація концепції європейського вибору можлива лише за умови наявності зацікавлених у цьому різних соціальних верств, забезпечення сталого економічного зростання, утвердження інноваційної моделі розвитку, соціальної переорієнтації економічної політики. Створенню нових робочих місць має сприяти підтримка малого підприємництва, водночас треба створити платоспроможний попит для пропозиції на внутрішньому ринку товарів і послуг. Досягнення цієї мети може бути забезпечене трансформацією бюджетних ресурсів у чинник ефективного соціально орієнтованого економічного зростання, обмеження боргової залежності держави.

Говорячи про стратегічну доцільність європейського вибору, слід обговорити питання цивілізаційної ідентичності та геостратегічних умов існування нації, наявності ресурсного і часового потенціалу для розвитку у визначеному напрямку, готовності українського суспільства органічно прийняти ідею європейської інтеграції не лише на рівні чергових обіцянок далекого «світлого майбутнього», задля досягнення якого нинішнім поколінням слід жертвувати своїм сучасним заради примарного щастя поколінь прийдешніх, а з погляду реалістичної програми бажаних орієнтирів, проекту близької перспективи. Саме це відрізняє утопічні мрії, без наявних соціальних механізмів реалізації, від реалістичних планів.

Внутрішньополітична нестабільність в Україні 2005–2010 рр. перешкоджала формуванню сталого зовнішньополітичного курсу. В угоді про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді України шостого скликання наголошувалося на пропозиції «ухвалення мети про вступ України в НАТО, при збереженні рівноправних і добросусідських відносин із Російською Федерацією та іншими сусідніми країнами, зміцнення лідерських позицій України у Східноєвропейсько-Чорноморському регіоні»³⁹.

15 січня 2008 р. під час візиту до Києва американського сенатора Р.Луґара було оголошено, що Україна нарешті подала заявку на приєднання до програми набуття членства в НАТО. США вважали, що своїм військово-політичним потенціалом наша країна може зміцнити європейську

³⁹ Угода про створення коаліції демократичних сил у Верховній Раді України шостого скликання // *Голос України*. – 2007. – 1 грудня.

безпеку. На користь цього була висока активність України в миротворчих операціях. Починаючи з 1992 р. і донині, українські миротворці виконували й продовжують виконувати місії у Боснії і Герцеговині, Хорватії, Східній Славонії, Косово, Республіці Сербській, у Південному Лівані, Кувейті, Іраку, Ефіопії, Анголі, Сьєрра-Леоне, Ліберії, Судані, Конго. Загалом статус миротворців отримали понад 300 тис. українських військовослужбовців, а 49 із них у цих місіях загинули⁴⁰. Однак консолідоване рішення прозахідної частини української політичної еліти про поетапний вступ у НАТО не було погоджене з громадською думкою, яка залишилася розколотою щодо цього питання. Сподіваючись на прихильність західноєвропейських країн-членів НАТО, Україна не зайняла чіткої позиції щодо проголошення незалежності колишнього сербського автономного краю Косово, адже допущення ревізії суверенітету і територіальної цілісності будь-якої країни Європи є можливим приводом для ревізії територіальної цілісності України. Утім, Євросоюз не готовий інтегрувати Україну «частинами». Навпаки, стабільний розвиток європейської інтеграції вже неможливий без стабільної України. 11 березня 2008 р. Євросоюз пролонгував на рік угоду про партнерство та співробітництво з Україною від 1994 р. Україні було запропоновано додатково реалізувати двадцять три заходи доповнення до плану дій Україна – ЄС⁴¹.

2–4 квітня 2008 р. у Бухаресті відбувся саміт НАТО. Російська дипломатія переконувала, що прийом України в Північноатлантичний альянс є способом назавжди відокремити її від Росії та провокувати останню до рваншу. Зрештою, Франція та Німеччина відмовилися негайно підтримати приєднання України до плану дій щодо підготовки до вступу в НАТО, порушуючи тим самим баланс сил в Європі та баланс між Європою й Росією. Президент України В.Ющенко був переконаний, що «ми продовжуємо логіку геополітичних процесів об'єднаної Європи. Виконано одне з багатолітніх стратегічних завдань – від імені України я підписав протокол про вступ до Світової організації торгівлі. Україна завершила всі формальні процедури набуття членства. Відбувається якісна зміна у відносинах з Європейським Союзом – ми офіційно розпочали переговори про створення зони вільної торгівлі»⁴². Своєю чергою колишній секретар Ради національної безпеки та оборони України В.Горбулін переконував, що нейтральний статус не має перспектив, адже Україна зараз є нейтральною і позаблоковою, тому її перспективи видаються неоптимальними⁴³.

Оцінка цих аргументів глобальною кризою не забарилася. 8 серпня 2008 р. розпочалася п'ятиденна російсько-грузинська війна. 12 серпня президент В.Ющенко з колегами з Польщі, Литви, Латвії та Естонії побував із візитом солідарності у Тбілісі. Українська сторона розглядала спільну місію

⁴⁰ Зятев С. Українські миротворці – одні з найкращих у світі // Демократична Україна. – 2011. – 1 липня.

⁴¹ Голос України. – 2008. – 13 березня.

⁴² Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. 2008 р. // Голос України. – 2008. – 16 травня.

⁴³ Горбулін В. Внутрішні трансформації та зовнішні загрози. Євроатлантична інтеграція як інструмент політики національної безпеки України // День. – 2008. – 5 липня.

глав демократичних європейських держав як важливу складову зусиль міжнародного співтовариства щодо захисту і гарантії територіальної цілісності та суверенітету Грузії⁴⁴. Російсько-грузинський конфлікт став стимулом для подальшої ескалації напруження в українсько-російських відносинах. 13 серпня 2008 р. президент В.Ющенко підписав указ про контроль переміщень базованого на території України російського Чорноморського флоту.

Українсько-російські відносини досягли найнижчої точки з часу розпаду СРСР. Тон російської дипломатії ставав дедалі жорстким. Міністр закордонних справ Російської Федерації С.Лавров прогнозував, що «вступ України в НАТО спровокує глибоку кризу російсько-українських відносин. Наше ставлення до українського народу завжди є незмінно дружнім, однак вибудовувати практичні вектори ми будемо з урахуванням реальних позицій Києва і залежно від кроків української влади»⁴⁵.

За цих обставин Євросоюз не поспішав давати Україні однозначні політичні сигнали. На початку світової економічної кризи 9 вересня 2008 р. у Парижі відбувся саміт Україна – Європейський Союз. Вітчизняна дипломатія не змогла добитися поділу тексту нової угоди про співробітництво на дві частини. У політичній частині офіційний Київ хотів отримати перспективу вступу до ЄС. Однак унаслідок загострення внутрішньополітичної кризи в Україні надання європейської перспективи було заблоковане. 19 грудня 2008 р. у Вашингтоні міністр закордонних справ України В.Огризко та державний секретар США К.Райс підписали декларацію стратегічного партнерства. Проте нова адміністрація президента США Б.Обами (з 20 січня 2009 р.) розпочала «перезавантаження» відносин із Росією.

Це все відбувалося на тлі другої російсько-української «газової війни» січня 2009 р. Країни Європейського Союзу знову були без газу. Голова Європейської комісії Ж.Баррозу вимагав від Москви та Києва остаточного відокремлення проблем постачання газу в Європу від конфліктного українсько-російського переговорного процесу. 19 січня 2009 р. було підписано суперечливу газову угоду, яка, поставивши українську економіку на коліна, стала приводом для не менш суперечливих харківських домовленостей від 21 квітня 2010 р., за якими ціни на газ для України ув'язувалися з питанням продовження перебування на території нашої країни російських військових баз.

6–7 липня 2009 р. президент США Б.Обама відвідав Москву, проігнорувавши Київ. Демонструючи стурбованість розвитком справ, українські інтелектуали залишили історії цікавий документ. У ньому зазначалося, що «підпорядкування України російській стратегії відновить поділ Європи, нестиме прямі загрози міжнародній і національній безпеці держав Євросоюзу, призведе до зниження загального рівня довіри й безпеки в Європі, ескалації напруження і протистоянь у міжнародних відносинах у цілому». Підписанти звернулися «до керівництва США і Великої Британії та Франції і Китаю з пропозицією скликати відповідно до п. 6 Будапештського міжнародного

⁴⁴ Голос України. – 2008. – 13 серпня.

⁴⁵ Лавров С. О кавказском кризисе и украинской политике России // 2000 (Київ). – 2008. – 19 сентября.

меморандуму міжнародну конференцію його держав-гарантів із метою забезпечити реальні гарантії безпеки України, задекларовані меморандумом». Проблема була тільки в тому, що всі ядерні держави завдяки такому підходу ставилися у стан конфронтації з Росією за непотрібні їм українські інтереси.

Автори звернення також апелювали «до керівних органів ЄС щодо необхідності зайняти чітку й однозначну позицію в питанні забезпечення державного суверенітету України, висловити застереження щодо будь-яких форм втручання Росії у внутрішні справи України». «Старі» держави-члени Євросоюзу також не були зацікавлені сваритися з Кремлем за інтереси України. Тому ще одним адресатом звернення стали держави «Вишеградської групи (які завжди прихильно ставилися до України та її європейських інтеграційних прагнень) із проханням виробити спільну чи висловити окрему позицію з приводу загострення російсько-українських відносин»⁴⁶. Навіть атлантисти з українського експертного середовища констатували, що «європейські гравці Північноатлантичного альянсу вже відкрито відмовилися від боротьби за Україну, зробивши вибір на користь збереження рівних відносин із Росією»⁴⁷.

22 листопада 2009 р. у День свободи президент В.Ющенко знайшов для російських демократів ще один аргумент: «Сильна Україна у складі об'єднаної Європи – також історичний порятунок для Росії та захист для неї від сповзання в болото, в якому загинула Російська імперія, а потім СРСР»⁴⁸. Однак російська виконавча влада де-факто розірвала відносини з керівництвом України, відмовляючись замість попереднього направляти до Києва нового надзвичайного й повноважного посла.

25 лютого 2010 р. відбулася церемонія вступу на посаду новообраного президента України В.Януковича. В інавгураційній промові він зазначив, що має «чітке уявлення про те, яка зовнішньополітична стратегія сьогодні найбільше відповідає національним інтересам України. Будучи мостом між Сходом і Заходом, інтегральною частиною Європи й колишнього СРСР водночас, Україна обере таку зовнішню політику, яка дозволить нашій державі отримати максимальний результат від розвитку рівноправних і взаємовигідних відносин із Російською Федерацією, Європейським Союзом, США та іншими державами, які впливають на розвиток ситуації у світі»⁴⁹.

2 березня 2010 р. російський посол в Україні М.Зурабов вручив вірчі грамоти. 5 березня 2010 р. відбувся візит до Москви президента В.Януковича. Ще до цього російський керівник Д.Медведев зазначив, що «вибори підтвердили прагнення громадян України покласти край історично приреченим спробам посіяти ворожнечу між народами наших держав, щире бажання зміцнювати добросусідські відносини»⁵⁰. Опозиційні експерти прогнозували,

⁴⁶ Звернення інтелектуалів, політиків та громадських діячів України до парламентів, урядів і народів світу // *Голос України*. – 2009. – 12 вересня.

⁴⁷ *Горбулін В., Бадрак В.* Конквістадор у панцирі залізім // *Дзеркало тижня*. – 2009. – 12–18 вересня.

⁴⁸ *Независимая газета*. – 2009. – 25 ноября.

⁴⁹ Виступ Президента України Віктора Януковича у Верховній Раді України 25 лютого 2010 р. // *Голос України*. – 2010. – 26 лютого.

⁵⁰ *Тимошенко В.* З чистого аркуша? // *Голос України*. – 2010. – 5 березня.

що «повернення країни в лоно російської проектності, яка завжди була гегемоністською і транснаціональною, а не інтеграційною, може означати своєрідний зовнішньополітичний переворот. Українська державність буде перезаснована на російських засадах»⁵¹. За зниження ціни на газ від України вимагали поступок і гарантій неможливості руху в зворотному напрямку. Ціна на газ для нашої країни стала внутрішньополітичним чинником у Росії. Від Києва Кремль очікував радикальної геополітичної переорієнтації.

2 квітня 2010 р. президент В.Янукович ліквідував комісію з підготовки вступу України до НАТО. Водночас Київський апеляційний суд заборонив проведення референдуму з питання вступу України до Північноатлантичного альянсу. Академік НАН України М.Попович запевняв, що «навіть найскромніші претензії на самодостатність в обороні вимагають від нас великих витрат, потягнути які ми не зможемо. Якщо мова йде про позаблоковий статус як принципову засаду української політики, конституційне зобов'язання – це було б трагічною помилкою для України і абсолютно неприпустимим кроком»⁵². Надійшов і чіткий сигнал із Брюсселя. Заступник гендиректора генерального директорату європейської політики сусідства Єврокомісії Г.Мінґареллі пояснив Україні неможливість одночасного вступу до митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном і створення зони вільної торгівлі з ЄС⁵³.

Налагодження зв'язків із новою українською владою для США стало складовою частиною перезавантаження відносин із Росією. 12–14 квітня 2010 р. президент України В.Янукович перебував із візитом у Сполучених Штатах. Колишній американський посол в Україні С.Пайфер зазначав, що «двері НАТО повинні залишатися відкритими, але сам Київ має вирішувати, як далеко і як швидко він готовий іти далі у співробітництві з альянсом»⁵⁴. Глава Білого дому Б.Обама переконав В.Януковича відмовитися від 90 кг збагаченого урану, який зберігався у вітчизняних науководослідних центрах. Однак залишилися ризики того, що, як і 1998 р., коли Україна під американським тиском відмовилася від контракту на постачання турбін на іранську атомну станцію в Бушері, США недовиконають узятих на себе зобов'язань щодо нашої країни. Скептично був налаштований і колишній віце-прем'єр-міністр з питань євроінтеграції Г.Немиря, який прогнозував, що «багатовекторність позбавить Україну шансів на успішну модернізацію»⁵⁵. Натомість комісар Європейської комісії з питань східної політики Ш.Фюле запевняв, «якщо Україна досягне успіху у проведенні секторальних реформ, ЄС буде готовий відповісти істотною технічною допомогою та фінансовою підтримкою»⁵⁶.

21 квітня 2010 р. президент Російської Федерації Д.Медведев відвідав Харків, де було підписано угоду про стодоларову знижку в ціні на газ для України виходячи з розрахунку вартості оренди баз Чорноморського флоту

⁵¹ Карасьов В. Україна – Росія: несиметричне партнерство // Дзеркало тижня. – 2010. – 20 березня.

⁵² День. – 2010. – 1 квітня.

⁵³ Голос України. – 2010. – 9 квітня.

⁵⁴ Пайфер С. «Неприєднані» чи «позаблокові»? // День. – 2010. – 8 квітня.

⁵⁵ День. – 2010. – 20 квітня.

⁵⁶ Фюле Ш. Що значить Україна для ЄС? // День. – 2010. – 21 квітня.

Росії на Кримському півострові. Опозиція критикувала енергетичні домовленості та практично безстрокову перспективу перебування російського флоту на території України. Це був черговий провал вітчизняної газової дипломатії. Підписання президентом В.Януковичем харківських угод розглядалося як виконання обіцянок його електорату.

17–18 травня 2010 р. російський керівник прибув із візитом до Києва, де обговорювалися питання використання Керч-Єнікальського каналу. Україна не збиралася вступати до митного союзу, Організації договору колективної безпеки, а також визнавати незалежність самопроголошених державних утворень в Абхазії та Південній Осетії. Натомість було підписано три спільні заяви: з удосконалення системи європейської безпеки, з урегулювання конфлікту в Придністров'ї та з питань безпеки в Чорноморському регіоні⁵⁷. Коментуючи харківські угоди, британський експерт Дж.Шерр зазначав, що «єдине, у чому Україна може зберегти свою позаблоковість – це право не брати участі у наступній війні Росії з її сусідами і не допомагати Росії в її внутрішній боротьбі з сепаратистами, бандитами, ісламістами та іншими»⁵⁸. Натомість міністр закордонних справ України К.Грищенко твердив, що «зовнішня політика має підтримувати процеси, від яких залежить добробут українців»⁵⁹.

1 липня 2010 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про засади зовнішньої і внутрішньої політики», в якому проголошувалася позаблоковість країни. Зокрема, було зафіксоване положення про неучасть у військово-політичних союзах, пріоритетність вдосконалення та розвитку європейської системи колективної безпеки, продовження конструктивного співробітництва з НАТО та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, що становлять взаємний інтерес.

Колишній радник президента Л.Кучми з питань зовнішньої політики А.Орел стверджував, що «сьогодні Європейський Союз, як і НАТО, не матимуть ані бажання, ані ресурсів предметно допомагати Україні чи втручатися в її політику в наступні роки, не кажучи вже про інтеграцію до своїх лав. Нормалізація відносин із Росією, проголошення політики позаблоковості значно поліпшили міжнародні позиції України. Якщо у трикутнику Київ – Москва – Брюссель буде створено територію справжнього партнерства і взаємодії, повернення до нового протистояння й нової «холодної війни» на сході Європи буде просто неможливим»⁶⁰. Натомість такі зміни до курсу зовнішньої політики України колишній міністр закордонних справ В.Огризко назвав «новим малоросійством»⁶¹. Більш помірковані оцінки лунали з проросійського лобі в західноєвропейському експертному середовищі. Так, німецький аналітик А.Рар прогнозував, якщо президент Янукович зазнає невдачі, то Україна буде розколотою⁶².

⁵⁷ Голос України. – 2010. – 19 травня.

⁵⁸ Шерр Дж. Хибні розрахунки // День. – 2010. – 26 травня.

⁵⁹ День. – 2010. – 27 травня.

⁶⁰ Орел А. В Європу нас проптовхне Москва // 2000 (Київ). – 2010. – 2 юлія.

⁶¹ Огризко В. У глухому куті «позаблоковості», або «Нове малоросійство» української зовнішньої політики // Дзеркало тижня. – 2010. – 7–13 вересня.

⁶² Писанська В. Німеччина повинна продемонструвати свою дружбу – з тим, щоб мати вплив на Україну // Голос України. – 2010. – 28 серпня.

Новим акцентом зовнішньої політики України стало відновлення діалогу з країнами Північної Азії, Близького Сходу та Латинської Америки. 2–5 вересня 2010 р. президент В.Янукович здійснив візит до Китаю та Гонконгу. Україна збиралася використати потенціал відносин з азійськими країнами для модернізації економіки. Китай запропонував свої послуги у видобутку газу та нафти на шельфі Чорного моря та пообіцяв інвестиції у розмірі 4 млрд доларів⁶³.

Наша країна намагається повернути собі роль східноєвропейського регіонального лідера. 8 вересня 2010 р. у Мінську відбулася зустріч міністрів закордонних справ України, Литви та Білорусії. Обговорювалися питання співпраці у форматі східного партнерства ЄС. Міністр закордонних справ К.Грищенко заявив, що без України «великий європейський проект» не буде завершено. На його думку, «в ЄС поширена помилкова думка про те, що Україна становить велику проблему й виклик для об'єднаної Європи. Насправді українська держава є чинником значного посилення Євросоюзу в конкуренції з іншими центрами глобальної економіки й політики»⁶⁴.

Директор Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України А.Єрмолаєв виділив три зовнішньополітичні пріоритети: по-перше, відновити активну суб'єктність України у великій політиці; по-друге, відрізнити реальне та ілюзорне у процесі європейської інтеграції; по-третє, активізувати роботу з новими центрами економічного зростання⁶⁵. За перший рік президентства В.Януковича між Україною та Росією не було злагоди щодо тлумачення деяких подій «спільної історії», був відсутній спільний проект майбутнього.

Українська сторона наголошувала, що більше не шукає опонентів на світовій арені, а намагається завоювати довіру й авторитет, повагу та підтримку. Позиціонування України у сучасних міжнародних відносинах обмежує потенціал згортання демократії. Адже важливою ознакою тоталітарного режиму є конфронтація із зовнішнім світом. Це дає можливість новій владі зміцнювати зовнішні кордони та «закручувати гайки» всередині країни. Проте відкритість українських кордонів із Росією та ЄС перешкоджає посиленню політичного режиму до стану авторитарності.

14 грудня 2010 р. В.Янукович виступив на десятій нараді послів України. Зазначалося, що підписання угоди про асоційоване членство в ЄС наполовину залежить від виконання «домашньої роботи», і на стільки ж – від волі ЄС. Основними завданнями для дипломатії було визначено укладання в близькій перспективі угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі з ЄС, забезпечення допомоги Євросоюзу в проведенні реформ в Україні, створення умов для безперешкодного безпекового співробітництва з усіма провідними світовими силами, посилення зовнішньоекономічного блоку державного управління. Президент України констатував, що «якість роботи дипломатів вимірюється конкретними цифрами, у тому числі обсягами торговельного обігу та інвестицій»⁶⁶.

⁶³ Голос України. – 2010. – 4 вересня.

⁶⁴ Там само. – 9 вересня.

⁶⁵ Київський телеграф. – 2010. – 1–7 октября.

⁶⁶ Урядовий кур'єр. – 2010. – 15 грудня.

3 березня 2011 р. у Києві побував віце-прем'єр-міністр російського уряду І.Шувалов, який запропонував синхронізувати з Росією переговори про створення зони вільної торгівлі з ЄС. Із цим навряд чи погодився б Євросоюз. Зрештою, сама Росія більше не хоче платити Україні преференціями за імперію.

У квітні 2011 р. уряд затвердив третю за часи незалежності військову доктрину України. У цьому документі позаблоковість розглядається як послідовна позиція із захисту національних інтересів без участі у військових союзах⁶⁷. Комуністи були єдиною політсилою, яка відверто підтримала проєкт участі України у митному союзі з Росією, Казахстаном та Білорусією, нагадуючи прості факти, що продукція ЄС дешевша, ніж наша, тому цей дисбаланс дуже серйозно вдарить по українському виробнику; наші товари на ринки ЄС не пустять, посилаючись на невідповідність стандартам. Відтак ті, хто агітує за зону вільної торгівлі з ЄС, повинні відкрито говорити про всі, пов'язані з цим, ризики⁶⁸. Голова Європейської комісії Ж.Баррозу під час відвідин Києва зажадав від України однозначно визначитися, чи наша країна створює зону вільної торгівлі з ЄС, або ж бере участь у митному союзі з Росією. У відповідь російська газовидобувна й газотранспортна монополія «Газпром», експортна діяльність якої є складовою енергетичної політики Кремля, відмовився шукати цінові компроміси.

Отже, Україна й нині продовжує шукати формулу, яка задовольнила б і Москву, і Брюссель, і Вашингтон. Чіткішими стали внутрішньополітичні наслідки зовнішньополітичних орієнтирів. Так, якщо наша країна бачить своє майбутнє в ЄС, то має змінити відносини між «грошима» і «владою». Західні ліберали сподіваються, що європеїзація України стане чинником фокусування реформ, підриву російського авторитаризму та процесом, який об'єднає український народ⁶⁹.

Росія також закликає офіційний Київ у питаннях економічної інтеграції «не сидіти на двох стільцях». Владна еліта України, захищаючи концепт багатовекторної зовнішньої політики, називала її не «проросійською», і не «прозахідною», а «проукраїнською». Суспільство фактично має лише один інструмент впливу на корекцію зовнішньополітичного курсу держави – вибори. Першим таким поворотним моментом стала президентська кампанія 2004 р. Посилення суспільної віри у швидке досягнення європейських соціальних та демократичних стандартів стимулювало спробу карколомного стрибка у НАТО. Україна як велика європейська держава не може залишатися осторонь співпраці з Північноатлантичним альянсом, зокрема у розбудові європейської архітектури безпеки. У внутрішньополітичному сенсі співпраця з НАТО залишається важливим фактором зміцнення демократії та досягнення вищих стандартів економічного розвитку. Також не можна забувати, що Україна – важливий учасник міжнародних зусиль із подолання військово-політичних криз та зарекомендувала себе як надійний партнер альянсу.

⁶⁷ Голос України. – 2011. – 14 квітня.

⁶⁸ Там само. – 16 квітня.

⁶⁹ Умланд А. Чотири виміри української інтеграції в Європу // Дзеркало тижня. – 2011. – 14 травня.

Однак такий геополітичний розворот не був прихильно зустрінутий Росією, яка ревниво ставиться до будь-яких особливих відносин із НАТО своїх сусідів, хоча сама має з альянсом високий рівень співпраці. Чергові корективи до зовнішньополітичних орієнтирів України зробила світова економічна криза. Наша держава перетворилася на об'єкт гри провідних геополітичних суб'єктів, які враховують, що її еліта має прозахідну орієнтацію, але не всі регіони володіють західними традиціями, культурою та історією. Інтереси США, Євросоюзу, Росії, Китаю щодо позиціонування України конкурують між собою. На перший погляд, оптимальною стратегією за цих обставин мала б бути тонка геополітична гра на різних інтересах. Проте на перешкоді стоять як внутрішні, так і зовнішні фактори.

Складною й суперечливою є конкуренція між різними соціальними групами та регіонами у процесі формування концептуальних засад зовнішньої політики України. У США є різні за ментальністю населення північні та південні штати. У Німеччині відмінності досі спостерігаються між західними й східними землями, а в Італії – між північними і південними областями. Суттєві регіональні особливості наявні в політичному житті Великобританії та Бельгії. Утім, ніхто у цих країнах не протиставляє різні регіони одній державі. Натомість Україна важко вчиться використовувати переваги цивілізаційної різноманітності.

Зовнішньополітичні орієнтири тієї чи іншої групи одного народу є продуктом, а не рушійною силою політичного процесу. Ключові позиції у процесі формування зовнішніх пріоритетів України продовжують займати представники великого бізнесу, переважно з індустріальних східноукраїнських областей. На заході країни, де переважає малий і середній бізнес, більший вплив має середній клас. Також безпосереднє сусідство з Євросоюзом позитивно позначається на зовнішньополітичних орієнтирах мешканців цього регіону. Ці позиції відбиті у зовнішньополітичних частинах партійних програм. Їх вплив віддзеркалюється на міжнародних зв'язках державного апарату.

Україну не включили до ядра економіки Європейського Союзу. Отже, на її території інвестори, головним чином, мають намір розбудовувати модель периферійної економіки, яка має доповнювати економіку ядра, правда, поки що незрозуміло, якого – чи то європейського, чи то євразійського союзів? Зрештою, впливовою у міжнародних відносинах є не та держава, яка має розгалужені дипломатичні зв'язки, а та, якій із різних причин зобов'язані чимось суттєвим інші держави, передусім сусідні. Виходячи з цих міркувань, Україна може бути ядром Середньої Європи.

Актуальними проблемами реалізації зовнішньої політики нашої країни є забезпечення адекватних концептуальних засад, кадрового дипломатичного потенціалу, інформаційного супроводу зовнішньополітичної діяльності, її гармонізації із внутрішньою політикою. Удосконалення потребує інформаційна зовнішньополітична функція, пов'язана з отриманням, інтерпретацією та поширенням відомостей про найважливіші для громадян і органів влади події. Перевантаження інформацією веде до обмеження часу для прийняття правильних рішень на основі перевірених даних. А без цього

досить важко адекватно представляти результат реалізації альтернативних варіантів концепції зовнішньої політики України. Відтак у дипломатичній діяльності має бути високий рівень відповідальності у роботі, пунктуальність, уміння мобілізуватися в екстремальних ситуаціях та враховувати довготерміновий вплив тактичних рішень.

Переваги і вади концептуальних засад зовнішньої політики треба розглядати умовно, адже одне й те ж саме положення може бути як перевагою, так і прорахунком залежно від обставин, які складаються на міжнародній арені. Зокрема, посилення впливу України на регіональному рівні неможливе без пристосування до високого темпу змін у міжнародному середовищі. На цьому шляху потрібно не допускати підміни пріоритетів на другорядні об'єкти. Обмежені ресурси найбільше цінуються тоді, коли вони стають предметом конкуренції. Традиційно такими ресурсами є земля і золото. Український аграрний сектор незабаром стане ключовим фактором у боротьбі з очікуваним глобальним дефіцитом продовольства.

Органічне залучення України до процесу глобалізації врешті залежить від того, чи стане ідея участі в реалізації завдань адаптації країни до імперативів європейської інтеграції загальнонаціональною консолідуючою ідеєю. Причому українська ментальність сприймає Євросоюз як «союз народів», а не як «державу народів».

Аби зберегти перспективу реального членства України в ЄС найближчі десять років для вирівнювання економічної відсталості національна економіка має розвиватися удвічі швидше, ніж у нинішніх країнах-членах Євросоюзу. Концептуальні засади зовнішньої політики України за двадцять років незалежності пройшли складний шлях розвитку від ідеалізму через «багатовекторний прагматизм» до неореалізму, який намагається враховувати динамічні зміни у розстановці сил на міжнародній арені. Процес формування нової багатополусної системи міжнародних відносин ще незавершений, тому позиція України у цій структурі поки що не визначена. І комфортність цієї позиції залежить від нейтралізації загальновідомих концептуальних та практичних прорахунків, які нагромадилися у зовнішній політиці нашої країни за двадцять років незалежності.

The article presents a specifically of evolution the foreign policy of independents Ukraine. Analyzing principle, paradoxes and problems of implementation foreign policy of Ukraine.

